

East African Journal of Swahili Studies

ejss.eanso.org

Volume 5, Issue 1, 2022

Print ISSN: 2707-3467 | Online ISSN: 2707-3475

Title DOI: <https://doi.org/10.37284/2707-3475>

EAST AFRICAN
NATURE &
SCIENCE
ORGANIZATION

Original Article

Ufungamanisho wa Fonolojiya Othografiya na Teknolojiya katika Kukiyaandjika Upya Kiswahili Sanifu; Kujikokwa na Kuokowa Mustakabali wa Lahaja-Dadaze¹

Dr. Mohamed Karama, PhD^{1*}

¹ Chuo Kikuu cha Kabianga, S. L. P. 2030 – 20200, Kericho, Kenya.

* ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2341-9966>; Barua pepe ya mawasiliano: mkarama@kabianga.ac.ke

DOI ya Nakala: <https://doi.org/10.37284/eajss.5.1.803>

Tarehe ya Uchapishaji: **IKISIRI**

24 Agosti 2022

Istilahi Muhimu:

*KiSwahili,
Fonolojiya,
Usanifishaji,
Othografiya,
Teknolojiya,
Jumuiya ya Afrika
Mashariki*

Lahaja za kiAmu, kiMvita zafa, na lahaja nyenginezo za kiSwahili yasemekana zishakufa. Makala haya yanaonesha kuwa usuli wa matatizo haya ni mapungufu ya juhuji za kukisanifisha kiSwahili wakaaji wa ukoloni. Vigezo va uwamilifu wa kutafautisha maana, na kiwango cha matumizi wa sauti hiyo katika lugha, ni mambo yaliyopuuzwa na Kamati ya Lugha kwa sababu ya kutafuta unafuu wa kusanifisha. Tukifuwath^a nadhariya-t^he^he ya Kina cha Othografiya, sauti hizi amilifu tumeziyonesha kuwa zach^hangiya katika kusoma maandishi yaliyoandikwa kwa sababu kiSwahili ni lugha yenye othografiya ya maonroni, yaani, kuna mnasaba wa moja kwa moja kati ya sauti na kiwakilishi chake kihati; kitamkwavo nriyo kiyandikwavo. Kwengezeya, mfumuko wa TEKNOHAMA umeipa t^hena, lugha ya kiSwahili, nafasi ya kufaidika na sauti hizi kwa kuti ya kila k^hi^hu katika nuk^hta ya kimahesabu hivo kurahisisha utambuzi wa sauti hizi na urahisi wa kuzitumiya katika masomi ya shuleni na kwenye t^hafsiri mashine ya makala ya kiSwahili. Ikawa nat^hija ipatikanayo ni kukiokowa kiSanifu kutokana na kuziokowa lahaja dada zake. Lakini zaidi, ni kupatikana ut^hangamano wa lugha zo^he nchini Kenya na utambulisho muwafaka katika Jumuiya ya Afrika Mashariki.

APA CITATION

Karama, M. (2022). Ufungamanisho wa Fonolojiya Othografiya na Teknolojiya katika Kukiyaandjika Upya Kiswahili Sanifu; Kujikokwa na Kuokowa Mustakabali wa Lahaja-Dadaze. *East African Journal of Swahili Studies*, 5(1), 259-272. <https://doi.org/10.37284/eajss.5.1.803>.

¹ Nawa^habarukiya makala haya Dkt. Paul M. Musau na Dkt. Mwanakombo N. Mohamed, wo^he marehemu, kwa kunijua mengi katika taalimu.

CHICAGO CITATION

Karama, Mohamed. 2022. "Ufungamanishowa Fonolojia Othografiana Teknolojiyakatika Kukiyaḍika Upya Kiswahili Sanifu; Kujiokowana Kuokowa Mustakabali wa Lahaja-Dadaze". *East African Journal of Swahili Studies* 5 (1), 259-272. <https://doi.org/10.37284/eajss.5.1.803>.

HARVARD CITATION

Karama, M. (2022) "Ufungamanishowa Fonolojia Othografiana Teknolojiyakatika Kukiyaḍika Upya Kiswahili Sanifu; Kujiokowana Kuokowa Mustakabali wa Lahaja-Dadaze", *East African Journal of Swahili Studies*, 5(1), pp. 259-272. doi: 10.37284/eajss.5.1.803.

IEEE CITATION

M. Karama, "Ufungamanishowa Fonolojia Othografiana Teknolojiyakatika Kukiyaḍika Upya Kiswahili Sanifu; Kujiokowana Kuokowa Mustakabali wa Lahaja-Dadaze", *EAJSS*, vol. 5, no. 1, pp. 259-272, Aug. 2022.

MLA CITATION

Karama, Mohamed. "Ufungamanishowa Fonolojia Othografiana Teknolojiyakatika Kukiyaḍika Upya Kiswahili Sanifu; Kujiokowana Kuokowa Mustakabali wa Lahaja-Dadaze". *East African Journal of Swahili Studies*, Vol. 5, no. 1, Aug. 2022, pp. 259-272, doi:10.37284/eajss.5.1.803.

UTANGULIZI

Yasemekana kiMviṭa na kiAmu ni lahaja mbili zilizidhoofika katika matumizi ya kawaida hivi kwamba zimo katika sakaraḍil mauṭi – zimo katika haṭari ya kufa – na pengine lahaja nyenginezo za kiSwahili yaweza kuwa zishakufa ṭayari. Uṭafiti wa Karanja (2012) umechora picha hiyo ya 'kuhuzunisha' kuhusu hali ya lahaja hizi mbili ilivo hivi sasa nchini Kenya. Katika hiṭimisho lake, Karanja anaṭahadharisha kwamba kufa kwa lahaja hizi ni hasara kwa kiSwahili sanifu (soma kiSanifu) kwani huziṭegemeya lahaja hizi kwa makuzi yake. Kwengezeya ṭhafiṭi za Mazrui (1981), Githinji na Njoroge (2017) na Mazrui na Chimera (2019), zinaonesha kuwa miyelekeo ya watumiyaji wa lahaja ya kiMviṭa – piya lahaja nyenginezo – inaenreleya kukipendeleya kiSanifu katika mawanda mengi mbali ya mashuleni na makazini. Bila kuiza, wimbi la kiSanifu lishaanza kutḥeka lahaja kwa mkupuwo mmoja na yaonekana, kama wasemavo Mazrui na Chimera, kuna kijilugha chengine – kipwara (mchanganyiko wa kipwani na kibara na kiSanifu) – chajichipuzi. Crystal (2003), na waṭafiti wotḥe tuliyotaja awali, wameonesha kuwa ikiwa lugha iṭakosa kutumiwa kabisa na wenyeji; isipitishwe kutoka wazee kwenra kwa kizazi kinachokuja; na mawanda yake ya matumizi yapunguwa kwa kiyasi kikubwa, basi lugha hiyo imo haṭarini kuangamiya na ni jambo linalotiya moyo huzuni – ni kama kuonrokewa na mtu wa karibu nawe. Haṭa hivo, ṭhafiṭi tulizozitaja, vigezo vake va ṭafiti na mahiṭimisho yao, yameegemeya zaidi masiala ya kiisimujamii (mawanda ya matumizi na miyelekeo ya wasemaji) lakini makala

haya yaṭegemeya zaidi kwenye manahaji ya kifonolojia ambayo ikifuwaṭhwa basi lahaja zoṭḥe za kiSwahili (kiSanifu na kiAsiliya) ziṭaokoka.

Uwanda wa ṭaaluma ya fonolojia huangaziya uwamilifu wa kipanre cha sauṭi ama ziyaṭa sauṭi katika kuwasilisha maana iṭarajwayo katika mṭhongo au kauli. Sifa bainifu ya lahaja za kiSwahili za Kenya dhiḍi ya kiSanifu ni sauṭi za menoni (Bakari, 1985). Sauṭi hizo huwa na uwamilifu wa kuweza kuṭafauṭisha na kubadilisha maana wakaṭi zinapotumika katika maneno kama alivobainisha Shariff (1988). Katika isimu-jumla, kipashiyo cha fonimu nricho kibaḍilishi kinachotaṭiṭiwa na huangaziwa kimahesabu katika lugha ya kawaida ya wanenaji wa lahaja fulani (Chambers & Trudgill, 2004) na hivo kubainisha sifa zinazotaṭiṭiwa lahaja moja na nyengine. Ni ṭafauṭi na ṭhafiṭi za kiisimujamii ambazo hutiliya maswala ya nje ya isimu halisi: ḍini, siyasa, ṭabaka, uhasama kama alivofafanuwa Mkude (2010).

Tulifanya ṭafiti wa kimakṭaba na kutiliwa nguvu na ṭajiriba ya mwandishi wa makala haya, na uchanganuzi wetḥu ni wa kimaelezo. Mwandishi wa makala haya ni mzawa, mkaaji, na mfanyikazi katika sehemu zinazozungumzwa lahaja ya kiMviṭa na amebahaṭika kusoma isimu ya kiSwahili mpaka chuo kikḥuu, hivo ana ujuzi angalau wa kuzipambanua sauṭi, mifumo yake, na maana za maneno ya lahaja hiyo. Mchḥango huu wa wazawa-wasomi wa lahaja hizi umepawa nguvu na Bakari (1985) kwa kuṭowa ufunuwo mwingi kuhusu mifanyiko ya kiisimu nrani ya lahaja hizi. Isiṭoshe, ṭafiti wa Hayward na we. (1989) umekubalika japo

Maalim Yahya tu nriye msailiwa. Tukiyengeteza wa Sivertsen, akinukuliwa na Chambers na Trudgill (2004, uk. 46), amefanya utafiti wake wa *Cockney Phonology* kwa wasailiwa wat^hu-wazima wane tu.

Makala haya ya^hajikita katika kwelezeya zaidi lahaja ya kiMvita ambayo nriyo iliyomo hatarini kwa ‘uvamizi’ wa kiingereza, kiSanifu, na Sheng, kama ilivojitokeza katika t^hafiti tulizozitaja hapo awali, na kutowa mifano zaidi kutoka lahaja nyengine itakapohitajika. Madhumuni yet^hu yamekuwa kwangaziya juhu^hu mbalimbali zilizofanywa kuzieleza sau^hu za lahaja za kiSwahili na kuzibuniya othografiya zake; kutathmini matumizi ya kigezo cha kifonolojiya katika kutambuwa na kweleza maana za maneno kutokana na othografiya; na kuchanganuwa umuhimu wa teknolojijiya katika kuzitumisha na kuzihuwisha lahaja hizi kwa manufaa ya wanafunzi wa kiSanifu katika zama hizi za nukta. Katika makala haya ‘kiAsiliya’ itarejelewa kiSwahili cha lahaja-msingi kumfuwata Mazrui (1981) na ‘kiSanifu’ itarejelewa kiSwahili sanifu. Istilahi ‘othografiya’ itatumika sawiwa na ‘mwandiko’ au ‘hati’. Aidhan, neno ‘sau^hu’ litarejelewa istilahi ‘fonimu’ piya.

Azma ya t^hafiti za Karanja, Githinji na Njoroge, na Mazrui tulizotaja awali ilikuwa kufafanua miyelekeo na matumizi ya kiSanifu dhi^hu ya kiAsiliya na moja ya kifaa cha kupata data kilikuwa ni kutumiya hojaji; kifaa hicho kilitosheleza uhitaji wao. Kulingana na maelezo ya Chambers na Trudgill (2004) na Milroy na Milroy (1999) wameonesha njia muwafaka ya kupata data ya isimu-jumla ni kupata mazungumzo ya kawai^hda bila maingiliyano ya jinsi yoyot^he kwa wazungumzaji kutoka kwa m^hafiti au mazingira waliyomo wazungumzaji. Ijapokuwa hatukufanya ukusanyaji wa data msingi lakini uchanganuzi wet^hu wa data ya upili itatosheleza kukidhi haja ya maelezo yet^hu na kutowa mahitimisho juu ya data hiyo.

KISWAHILI NA KISANIFU NI ISTILAHU MOJA?

Kwa maoni yet^hu, ni msururu wa vitabu va kiyada wa Massamba na we. kuhusu sarufi ya kiSwahili unaobainisha kwamba wanashughulikiya mahasusi ‘kiSwahili sanifu’ kazi nyengine za kiisimu huchanganya lugha hizi mbili kumaanisha moja: kiSwahili na kiSanifu, kwa mfano, Karanja (2012),

CASAS (2012), Mgullu (1999). Ikawa wakisema kiSwahili nriyo ishajumuisha lahaja zo^he na kiSanifu. Haya nriyo yanayopelekeya wasomi kutatiza kwamba kiSwahili na kiSanifu ni k^hit^hu kimoja, filhali kiSanifu ni moja kati ya lahaja za kiSwahili – tena ch^hanga ya zo^he (Chiraghdin, 1977). Si ajabu katika kutokutafautisha baina ya lugha hizi mbili kumepelekeya wasomi fulani kusema kwamba kiSwahili ni lugha haina wenyewe (University of Cape Town, 2022; Chimerah, 1999). Tukumbuke kuwa kuna: kiSwahili (lugha), uSwahili (utamaduni), uSwahilini (ardhi ya waSwahili) na waSwahili (kabila) kama ilivofafanuliwa katika kazi za Mazrui (2007), Mbaabu (1985) na Eastman (1994). Katika mazungumzo na Profesa Chimerah (kwa simu 06/06/2022) nilipomuuliza kuhusu yeye kusema kwamba kiSwahili hakina kabila alinjibu kwamba alikuwa anamaanisha kiSanifu. Alinifafanuliwa kwamba lugha sanifu ni ya kutengezwa au kubuniwa na wataalamu na kupawa wananchi wa sehemu fulani kwa sababu, miyongoni mwazo, za kiu^hawala; jambo analolitaja Mazrui (2007, uk. 5) kwa muktadha wa kifasihi. Kutafautisha ama kutotafautisha kiSwahili kuwa na kabila kwategemeya piya sababu za kisiyasa ya nchi husika (Mazrui, 2007, uk. 4); nchini Kenya linatambulika (Kenya National Bureau of Statistics, 2009, uk. 87).

Kuna kazi kadhaa ambazo zimeeleza kwamba kiSwahili chafaa kisanifishwe. Stigand (1915), Steere (1919), Sacleux (1939) na kabla yao Krapf (1882) wakirejelewa katika Whiteley (1993:80) na za karibuni Chiraghdin (1977), Mazrui (1981), na Massamba na we. (2004). Kazi hizi zaeleza kuhusu lugha ya kiSwahili lakini na kutaja kwamba kuna tafauti ya kiSwahili na kiSanifu. Mazrui anaonesha kuwa kuna ‘lahaja za kimsingi’ ambazo hujumuisha lahaja za kiAsiliya (miyongoni mwazo kiVumba, kiMvita, kiAmu, kiT^hikuu) na lahaja za kiupili au kiSanifu. Nriposana, kumetokeza waandishi wanaonesha kuwa kuna kiSwahili asiliya na kiSwahili cha kutengezwa, kiSanifu. Tafauti hii ni muhimu katika makala yet^hu kwa sababu inatupa uwezo wa kuzungumziya mambo ambayo yanakit^ha kwenye tafauti hii.

MWANḌIKO KUṬOKA WA KIARABU HAḌI WA KILATINI

Baada ya kutambulika kwamba kusanifishwa kwa lahaja za kiSwahili ni lazima ili kuwapa waṭawala wakoloni wepesi katika usimamizi wa makoloni ya Afrika Mashariki basi kukaunrwa Kamati ya Lugha iliyopendekezwa katika mikutano ya 1925-1929 ili kusimamiya usanifishaji huwo (Whiteley, 1993). wanakamati walikuwa wazungu tu mwanzoni na baadaye sana wakashirikishwa wenyeji wa kiSwahili. Msingi wa usanifishaji iliamuliwa, kuṭokana na mapendeleo ya waṭawala wakaṭi huwo – waArabu na wazungu, kuchukuwa lahaja ya kiUnguja mjini iliyokuwa imejaa kiArabu kingi na kuifanya nriyo lahaja iṭakayosanifishwa kwayo (Steere, 1919).

Kusanifisha lugha kulihitaji piya usanifishaji wa mwandiko wake au hati yake. KiAsiliya kina historiya nrefu ya kwanḍikwa kwa hati ya kiArabu iliyoifanywa marekebisha kukidhi sauti zake (Abdulaziz, 1979). Kulingana na Polome (1967) kwa sababu ya ṭaabu zilizojiṭokeza katika kutumiya hati ya kiArabu ambayo haikuwa na viwakilishi wa sauti zoṭhe za kiasiliya basi waliyamuwa kugeuza kuṭoka hati ya kiArabu na kuanza kutumiya hati ya kiLatini. Msingi wa usanifishaji wa hati ya kiLatini ulichukuwa mwandiko aliwopendekeza Steere (1919) ambao piya ulijimili katika maṭamshi yaliyokuwako Zanzibar mjini. Na palipokosekana kiwakilishi cha sauti basi alfabeti moja ilichukuwa pahali pa sauti kadhaa, kwa mfano, /t/ kuwakilisha sauti zoṭhe za [t, t^h, ṭ, ṭ^h] au /d/ kwa [d, ḍ, ḍ^h, r].

Kazi ilofanywa na Kamati ya Lugha ni kubwa na ilijaribu kwa kaḍri ya uweza wake. Mivut^hano katika mawanda ya kiṭaalimu mfano, Khalid (1977); mahojiano aloyafanya Mazrui katika kupata data yake ya ‘ukubalifu’ wa kiSanifu miyongoni mwa waMvita, na haṭa Amour (2008) bado anaangaziya suala hili. Katika uchanganuzi wa khalid, Mazrui, Bakari, na wengineo walokuja baada yao wameonesha umuhimu wa fonolojiya katika kwelezeya matatizo yaṭoka wapi katika uṭamkaji na mwandiko wa kiSanifu. Nriyo hoja tunayoishikiliya sisi kuhusu kurekebisha mwandiko kuṭokana na uwamilifu wa sauti hizo kujitafautisha na kuṭafautisha maana ya maneno kulingana na matumizi katika kiAsiliya. Hata Mgullu (1999) ambaye ufunzaji wake ni wa kiSanifu bado ana

sehemu katika kazi hiyo kuhusu kukiyandika upya kiSanifu kuṭokana na kuṭowafikiyana na maṭamshi.

DHIMA YA FONOLOJIYA

Kulingana na Lass (1984, uk. 23-4) fonolojiya ina jukumu la kweleza sifa bainifu za sauti za binadamu na kuzitambulisha. Zaidi, fonolojiya huweza kuonesha ṭafauti ya maana inayopatikana kwa kulinganisha jozi za maneno. Sifa hii ya ulinganuwaji wa sauti na maana ni katika kuonrowa utata katika maneno na ikiwezekana kuonrowa uziyadadufu ambao hauṭafautishi maana. Bakari (1985:50) akimnukuu McIntosh (1961) anasema, “ufafanuzi kamili wa lahaja unahitaji maelezo kamili ya sifa zake zoṭhe amilifu za lahaja hiyo na namna kila kipashiyo kinavofanya kazi katika jumuiya yake”. Kwa mfano, /paka/ ni ‘to color’ lakini /p^haka/ ni ‘cat’. Vilevile, /fika, shika, lika, wika, rika, zika/ zinaonesha namna ṭafauti ya sauti katika kila neno inaleta ṭafauti ya maana – ina sifa ya kifonemiki. Lass (1984, uk. 22) anafafanua kuwa ikiwa kwanḍika kifonolojiya kwahitajika kuonesha tafsili ya fonimu yenye kuonesha uṭafauti fulani basi tafsili hiyo ijiṭokeze ili sauti hizo zitambulike kifonemiki.

Tufahamikiwe kuwa wasanifishaji waliṭaka kukifanya kiSanifu kiwe chasemeka, kwanḍikika na kufahamika kwa wepesi kwa sababu ya matumizi yake mapana kwa ummah. Waliikataa hati ya kiArabu kwa sababu ya mbabaisho wake kujuwa ni neno lipi lizungumziwalo, kwa mfano, /g/ iliwakilishwa na /ج ك غ ق/ (Polome, 1967, uk. 200). Walifanya baadhi ya masuluhisho kutatuwa utata huwo wa /k, g, ng/ walakini waliweka uwamilifu wa sauti, kwa mfano, /t/ kanro na kuziwakilisha na alfabeti moja ya ‘t’ /taa, t^haa, t^hawa, mti/ ambazo ni ‘lamp, fishing basket, louse, tree’ kwa mṭawaliya huwo na utata ukabakiya palepale katika kukiyandika kiAsiliya. Piya hawakwangaliya kima cha utumiyaji wa sauti hizo katika kiAsiliya; jambo waliloliliti maanani wakaṭi wa kugeuza hati za kiArabu kwenra kiLatini. Fauka ya hayo, walipuuza ṭafsili za sauti na kuzifanya ni homofoni wakasahau kuwa zina uwamilifu wa kifonemiki. Bakari (1985) ameanesha umuhimu wa sauti katika utambulisho wa wasemaji wake na Mazrui (1981, uk. 130) alipata kwamba sauti hizi zina mafungamano na ḍini ya wasemaji wake. Kwa mfano, neno /wadudu/ likiṭamkwa kiSanifu humaanisha ‘insects’ lakini

katika kiAsiliya /waḍuḍu/ humaanisha ‘jina moja la Mwenyezi Mungu’. Jedwali 1 linalofuwata lina mkusanyiko wa sauti, baada ya uchanganuzi, zitumikazo katika kiAsiliya na mifano yake yanayoonesha uwamilifu wa kimaana.

Jedwali 1: Fonimu za kiAsiliya na penḍekezo la mwanḍiko mpya

Fonimu za KiAsiliya (Vitemwa)		Mfano Katika Maneno (herufi zenye mkolezo)
Kiwakilishi	Penḍekezo la Mwanḍiko	
[a]	a	/baba/
[e]	e	/eleza/
[i]	i	/iliki/
[o]	o	/ogopa/
[u]	u	/uzi/
[p]	p	/paka/ (to color)
[p ^h]	p ^h	/p ^h aka/ (cat(s)) /p ^h a:/ paa (gazelle(s))
[β]	ʌ	/βera/, /βara/ (ku-taka, ku-pata – Kivumba)
[ḍ]	dh	/dhahabu/
[X]	kh	/khabari/
[γ]	gh	/ghali/
[θ]	th	/thalathini/
[t]	t	/mti/
[t ^h]	t ^h	/t ^h ava/ (stay indoors), /mt ^h u/ (person), /t ^h a:/ (fishing basket), /mt ^h ot ^h o/ (child), /nt ^h a/ (wax), /kit ^h u/ (thing)
[ṭ]	ṭ	/ṭa:/ taa (light/lamp)
[ṭ ^h]	ṭ ^h	/ṭ ^h ava/ (lice/louse), /nṭ ^h a/ (point)
[d]	d	/dada/, /panda/ (to climb)
[ḍ]	ḍ	/ḍara/ (touch), /funḍi/ (craftsman), /panḍa nguwo/ (to fold up the robe),
[f]	f	/fuwa/
[h]	h	/haribu/
[ḥ]	h	/hali/
[v]	v	/vuta/
[ʧ]	ch	/chama/, /choo/ (toilet)
[ṭ ^h]	ch ^h	/ch ^h ungu/ (black ant), /ch ^h oo/ (worm)
[k]	k	/kaka/
[k ^h]	k ^h	/k ^h a:/ (crab)
[s]	s	/sasa/
[z]	z	/zumari/
[l]	l	/lala/
[ʒ]	ʒ	/buʒu/ (fool), /nʒumaa/ (type of tea leaf)
[ʃ]	sh	/shati/
[r]	r	/ruka/
[m]	m	/mama/
[n]	n	/nunuwa/
[ṅ]	ṅ	/paṅa/ (panya ‘rat’), /ṅama/ (nyama ‘meat’)
[ṁ]	m	/mvuwa/
[ŋ]	ny	/nyanya/
[ŋ]	ng [’]	/ng [’] ombe/, /ankuja/, /anketi/

Fonimu za KiAsiliya (Vitemwa)		
Kiwakilishi		Mfano Katika Maneno (herufi zenye mkolezo)
IPA	Penđekezo la Mwandiko	
[j]	y	/yaya/
[w]	w	/wasili/, /suguwa/
[w̥]	w	/veve/ (you), /vatu/ (people), /vali/ (rice)
[ŋg]	ng	/ngamiya/
[mb]	mb	/mbali/ (far)
[ŋz]	nz	/nzuri/, /nzima/
[ŋdz]	nj	/njema/, /njiya/, /njo:/
[ŋr]	nr	/nrizi/, /nrani/, /nro:/ (pail)
[ŋd]	nd	/ndiya/, /nda:/, /ndaki/, /ndo:/, /ndovu/
[tʰ]	t	/tʰango/, /tʰwanga/, /chapatʰi/
Vibwakiya		
[b̥]	b	/baba/, /bibo/, bibi
[b]	b̄	/bwana/, /bwibwi/ (dumb person)
[j̄]	j̄	/jana/, /jambo/
[ḡ]	ḡ	/gari/, /gengi/, /guu/, /goti/
[d̄]	d̄	/dalili/, /dangana/, /dari/
[β̄]	β̄	/pwa:/, /pwelewa/, /pweke:/
[k̄β̄]	k̄	/yakwe/, /wakwelako/, /mkwe/, /mkwaju/
[q̄β̄]	q̄	/chungwa/, /pigwa/, /fungwa/
[m̄]	m̄	/mwaliimu/, /mwana/, /kamwe/, /zimwi/

Jedwali hili limeorodhesha sauti tulizochanganuwa kutoka kwa Bakari (1985), Polome (1967), Mazrui (1981), Hayward na we. (1989) Nurse na Hinnebusch (1993), na Lodhi (h.t) na utambuzi wet^hu wa kitajriba. Piya kwa kumfuwata Lass (1984), tumeengeza tafsili katika fonimu hizo ili zioneshe uwamilifu wa kifonemiki. Tumejaribu kutowa piya penđekezo la mwandiko katika othografiya mpya ya kiSanifu. Sauti za kaaka laini mdomoni zitawakilishwa na [ʰ] na kit^hone cha juu kwa mfano [m̄]. Sauti za menoni kit^hone hicho kitawekwa chini [d̄, t̄]. Sauti ambazo zina sifa ya mpishano huru, yaani hazileti tafauti ya maana, kama [h̄], [w̄], [z̄], na [b̄, d̄, ḡ] zitatumia sauti zilezile zinazotumika kwa sasa [h, w, z, b, d, g]. Sauti [β̄] yapatikana katika chiChifundi na kiVumba tu yaweza kuwakilishwa na [ʌ]. Popot^he pale penye uwamilifu wa kubaḍili maana tumeḍafsi kwa kiingereza ili tafauti hiyo iyonekane ikilinganishwa na kiSanifu, kwa mfano, [t^hawa] (louse) na [t^hawa] (stay indoors). Katika jedwali hili hatukushughulikiya irabu nrefu ijapokuwa zina uwamilifu wa kubaḍilisha maana, kwa mfano, /ḍua/ (prayer) na /ḍuwa/ (astounded). Tuliyepeka matumizi ya ritifaa [ʰ] katika mwandiko kwa sababu ya okosowaji wa Mbaabu (1985) kuhusu alama hiyo

ijapokuwa Abdulaziz (1979) aliitumia kutafautisha mpumuwo katika mashairi ya Muyaka. Nilitumia ukurasa wa IPA katika wikipedia.org kupata uhakika wa sauti hizi na piya utambuzi wet^hu.

Mafungamano ya Fonolojiya na Hati

Katz na Frost (1992) ameeleza namna fonolojiya inavoingiliyana na hati na amekuja kuonesha namna neno linavoandikwa kihati huweza kuathiri utambuzi wa neno kwa msemaji wa lugha hiyo. Utambuzi huu unatokana na fonolojiya iliyomo bongoni mwa msomaji na mnenaji. Wanafunzi wachanga au haḍa wat^hu wazima wanapoliyona neno namna lilivoandikwa hutambuwa ni fonolojiya ya lugha yake ama ni fonolojiya ngeni kama ‘alivomaka’ Bakari (1985, uk. 85) alipochangauwa data ya chiChifundi na kiVumba kuhusu kuingizwa konsonanti /w/ katika kauli ya kuterwa (rejeleya ufafanuzi wet^hu wa sauti ya kaaka laini mdomoni kuhusu fonimu hii).

Kina kikiwa cha maonroni, yaani, sauti za lugha hiyo na alfabeti yake kuna mnasaba wa moja kwa moja – inavotamkwa nriwo inavoandikwa – basi

utambuzi wake utakuwa rahisi. Katika kiSwahili /i/ ni /i/ kokot^he utakakoikuta: mwanzo /ita/, kati /aṭika/ au mwisho /kati/. Akaṭafautisha na lugha ambayo mwandiko wake ni wa kina kirefu ambapo – kiṭamkwavo sivo kiyandikwavo. Kwa mfano, tukichukuliya wasomeshwavo wanafunzi wa msingi maskulini huku Kenya, tuṭaona wakiyambiwa ‘c for cat’ (p^haka). Lakini ‘c’ hiihii ikija mara nyingine hugeuka na kuṭamkwa /s/ kwa mfano, /elektrisiti/ ‘kaharabai’ au /siti/ ‘mji mkuu’ japo huanḍikwa ‘electricity’ na ‘city’. Mfano wa kiirabu ni watoto wa madarasa ya chini wanapofunzwa sauti za kiIngereza huambiwa ‘i for insect’. Halafu mtoto wa kiSwahili anapokutana na sauti hii katika ‘ice-cream’ /aiskrim/ aweza kulisoma neno hili /iskrim/; kwa sababu katika kiSwahili /i/ huṭamkwa hivohivo wakaṭi woṭ^he. Kwa hivo, kwa sababu ya mithali tu, kiIngereza ni yenye hati ya kina kirefu kwa kuwa kiyandikwavo sivo kisomwavo (Katz na Frost, 1992). Nriposana Polome (1967, uk. 208), alipokuwa akizungumziya ujifunzaji wa vokali za kiIngereza, akasema kuwa mwanafunzi wa kiSwahili akijifunza kiIngereza hujumlisha irabu zoṭ^he 15 za kiIngereza na kuziṭamka kama zile 5 za kiSwahili.

Huṭamkwa yoṭe yonṭe au yoṭ^he?

Bakari (1985, uk. 161) anasema kwamba hajapatapo kuwona uṭafiṭi unaozungumziya kupatikana katika sauti moja, mpumuwo na umenoni. Yaani, sauti /t^h/ ya /t^hawa/ ‘louse/lice’. Kunao waliyojiṭokeza kwelezeya kwamba huku kumenonisha kumetokana na lugha za kiKushiti ambazo ni jirani sana ya lugha za lahaja za kaskazini ya Kenya: kiAmu, kiT^hikuu, kiSiyu (Nurse, 1985) ama ni mkopo kutoka kiArabu kulingana na Bakari. Kwa hivo, lahaja hizo ziliathirika na kiKushiti na kut^hangaa kusini kufikiya Mviṭa.

Nadhariya t^het^he nyengine ni kwamba kumenonisha huku kuliṭokeya kusini kwanza katika nchi za Tanzania, Democratic Republic of Congo na maeneo hayo ya maziwa makuu halafu ikat^hangaa kaskazini kufikiya kiSwahili (Janson, 2007). Na wanaonesha kwamba sauti hizi zilibadilika kuṭoka kuwa vizuwiyo-vikwamizo na kuwa za ufizini, kwa mfano sauti /ts/ katika /tsalafu/, /tsana/ na kwa kiAsiliya kuwa /siyafu/, /ṭana/, ‘black ant’ na ‘to comb’ kimṭawaliya. Tuṭaona hapa kwamba /ch/ iligeuka na kuwa /t/ baadaye kuwa /ts/ lakini kwa

kiAsiliya ilisonga mbele na kuwa ya /t/ ya menoni. Au wengine wasema labda iliṭoka /ch/ na kuruka kuwa /ts/ mara moja. Kwa kiAsiliya ni alivosema Nurse (1985, uk. 245) kuwa mfanyiko wa kuivuta mbele zaidi sauti /ts/ ulifanyika na ikawa /t/.

Tukija kwenye mfanyiko wa kimofonolojiya wa kupumuza (kuweka mpumuwo pahala pasipo mpumuwo) tuṭaona kuwa Bakari (1985, uk. 66 & 253) anasema kwamba asili ya kupatikana mpumuwo, kwa mfano, katika ngeli ya N – N katika nomino /kamba/ ikawa /k^hamba/ ni kwamba inafahamika kuwa asili ya neno lenyewe lilikuwa na /N+kamba/ lakini muḍa ulipopita iligeuka na kuwa /k^hamba/. Kwa hivo mpumuwo huwo umetokana na kusimilishwa hiyo /N/ na kuwa mpumuwo. Walakini haya ni maelezo ya mpumuwo unaopatikana katika mwanzo wa nomino lakini hajapata maelezo ya mpumuwo huu kuja katikati ya neno au mwishoni.

Ufafanuzi wetu juu hilo unatokana na uṭendi maarufu wa *Hamziyah*. Mfasiri anasema hivi:

1. Hali wakwelaye kukwelako mitume yonte

Uwingu usiwo kulotewa ni moya sama?

88. Wonte wo watano wasibiwa kwa ndwele kuu

Na kuhilikika auniye ni ndwele jama.

Katika beti hizi mbili tulizonukuu kuṭoka wa Mutiso (2005, uk. 111 & 161) na Olali (2008, uk. 43) tuṭaona pametumika maneno mawili /yonṭe/ na /wonṭe/. Katika fasiri yake wa Mutiso uk.40 anatweleza kuwa ni lahaja ya Chimiini ambayo hutumiya maneno hayo na kwa kiSanifu maneno hayo ni /yote/ na /wote/. Lakini ukiwasikiza waSwahili asiliya wanayaṭamka /yoṭ^he/ na /woṭ^he/. Yaani kuna mpumuwo umeingiya kati na hiyo yaelezeka kwa kuonroka /n/ na kufanywa sauti ya kupumuza /t^h/ mbali ya kwamba ni sauti ya menoni piya. Mfanyiko huu ni ule ule ulosababisha mpumuwo katika nomino za N – N.

Je, sauti ya kaakaa laini mḍomoni ipo katika kiAsiliya?

Kulingana na CASAS (2012, uk. 7) sauti hii ya kaakaa laini mḍomoni haipo katika kiSanifu. Katika jedwali walilochora yaonesha sauti hii iko katika

kiMijikenra tu. Nurse na Hinnebusch (1993) wanasema kwamba sauti hii /kp/, /bp/, /ɲm/ ipo katika kiSanifu na kiAsiliya na huwakilishwa kihati kama sauti mwambatano /kw/, /bw/, na /mw/. Katika uwainishaji wa CASAS unaonesha sauti /mw/ ni ya mdomoni. Walakini katika utafiti ulofanywa na Clements na Sylvester (2002) kuhusu sauti hii ya kaaka laini mdomoni wamekuja kuonesha kwamba sifa zothe bainifu za kutamkwa kuwili kwa mara moja, upasuwo, ubwakiyaji, presha ya pumzi nrani ya mdomo, na kushuka na kupanra kwa koromeo si lazima ziweko katika kutamka sauti hizo. Fauka ya hayo, Nurse na Hinnebusch (1993, uk. 174) wanasema kwamba sauti hizi zatumkwa viyungani mwa Mambasa, kwa mfano, Jomvu. Mimi nimezisikiya sauti hizi kwetu Mji wa Kale (sehemu ya Lango la P^hapa hadi Allidina School, Mambasa) kuliko na kiAsiliya na zina sifa ya kubwakiya p^humzi badala ya kupasukiya nje. Twelewe kuwa sauti hizi zimedhihirika kutokana na mifanyiko ya kimofonolojia, kiini cha utafiti wa Bakari (1985), na yaonekana wasanifishaji walizitambuwa sauti hizi, na kwa kuziwakilisha kifabeti wakazifanya sauti mwambatano kwa mfano, /kw bw pw mw/. Bakari (1985, uk. 84) akimnukuu Hyman anayemnukuu Jakobson (1941) anasema kwamba mpangiliyo wa silabi wa lugha za ulimwengu ni KVKV. Bakari (ukurasa 75) anasema usahilishaji nriyo hali asiliya wa lugha na katika kiAsiliya wanenaji wake husema /dhombo dhangu/ kiT^hikuu, /zombo zangu/ kiAmu na /vombo vangu/ kiMvita badala ya /vyombo vyangu/ kiSanifu yenye /vy/ kinyume na asemavo Bakari (1985, uk. 183) kwamba kiAsiliya ni usahilishaji wa kiujana. Utafiti wetu unaoneleza utambuzi wa sauti hizi za kaaka laini mdomoni zilijulikana na waandishi wa kiSanifu na wakashinrwa kuzipa viwakilishi va alama moja ya alfabeti ikabidi wazitiliye /w/ kufuwata kiingereza ambayo kwake ni sauti ya kaaka laini. Ushahidi mwingine wa hakuna /w/ katika neno /p^hwani/ yenye dhana ya 'maji' katika kiAmu na ambayo katika lugha za kibara ya Kenya huitwa /peek/ kiKalenjin, /pii/ kiJaluo, /biyo/ kiKushiti (mazungumzo na Dkt. A. Rotich, idarani, UoK). Tutaona katika lugha hizo za kibara, ambazo nrizo kiyelelezo cha lugha za kiAfrika, kufuwata hoja ya Chambers na Trudgill (2004, uk. 41) ya kupima ufanano wa lahaja, kuna /p/ na /b/ (ghuna ya /p/) na hazina /w/, hivo, kutwangaziya sababu nyengine ya kukataa

othografiya ya kiSanifu yenye kukutanisha KK katika neno. Nriposana, Mwita (2007) ameitaka IPA izitambuwe sauti mwambatano za kiSanifu /nz/, /mb/, /nj/, /nr/, zinazopatikana piya katika kiAsiliya, kuwa sauti moja nasi twapendekeza hali kadhalika kutambuliwa kwa sauti hizi za kaaka laini mdomoni na kwandikwa upya katika kiSanifu kama tulivofanya katika Jedwali 1.

Kwa mntarafu hiyo basi, ikiwa othografiya ni uwasilishi wa lugha ya kunenwa kwa maandishi (Milroy & Milroy, 1999) na kwamba sauti za kiSwahili zina uwamilifu wa kutafautisha maana kifonolojia, hazina buji basi kujumuishwa katika alfabeti yake ili wanafunzi wa lugha hii wasibabaishwe na kuona neno laandikwa vingine na latamkika vingine. Kwa mfano, Kamusi la Kiswahili Fasaha (2010) walijaribu kuunganisha sauti katika kuandika vidahizo vao lakini hawakuzijumuisha katika hati ya vidahizo hivo. BAKIZA wamesema kuwa wamefanya hivo kuhifadhi uwasilishi wa kiSwahili chao, lakini, kama Mazrui (1981) alivopata ufungamanisho wa sauti na dini, na Barwani (1995) aliyandika tafsiri yake ya *Kuruwani* (kitabu kitakatifu cha waIslam) ya *al muntakhab* namna alivotamka maneno hayo.

Fonolojia na umiliki wa lugha ya pili

Musau (1994) katika utafiti wake kuhusu ujifunzaji lugha ya pili na walimu wa masomo hayo amekuja kuonesha umuhimu wa fonolojia katika kadhiya hii. Baadhi ya umuhimu alisema ni: usomaji wa utamkaji ni muhimu katika kweleweka na unaowasiliana nao; utamkaji muwafaka una umuhimu wa kijamii kwa sababu ya kuepuka miyelekeo hasi baina ya wanajamii; na usomaji wa sauti utamsaidiye mwalimu kutambuwa hitilafu na kutowa mbinu za kurekebisha hitilafi hizo katika darasa la lugha. Kimaoni ya Musau njiya ya kuzifahamu sauti kwa uwasilishaji wa juu nriyo muwafaka katika ufunzaji lugha ya pili kwa sababu ya uwazi wake wa sauti hizo kujulikana. Anaoneleza si sawa kutumiya njiya ya uwasilishaji wa chini kwa sababu mbinu hii huepuka sifa bainifu kadhaa za sauti na hivo kutompa mwanafunzi ufaashi mzuri wa makosa ya utamkaji wa lugha lengwa. Piya, anasema sauti isiposikika au kwandikika vizuri basi sauti hiyo itajulikana kibahati nasibu.

CBC na jamii-tengwa

Tukich^hangiya zaidi hoja ya fonolojiya katika elimu, hivi sasa nchini Kenya kuna mtalaa mpya wa elimu unaoitwa Mtalaa wa Umilisi (Competence Based Curriculum [CBC]) unao^tkelezwa na Kenya Institute of Curriculum Development (KICD) katika taalimu yot^he – kwanziya msingi, upili, na chuo kikuu – ambao unatiliya nguvu usomeshaji wa lugha za kwanza katika miyaka mit^hat^hu ya kwanza ya shule za msingi. Sehemu ambazo zina wasemaji wengi wa lugha fulani wanafunzi hao hufunzwa kwa lugha hiyo na sehemu ambazo ni wingi-jamii basi kiSwahili kitafunzwa hapo. Mose (2017), wa Mberia (2016) wot^he wameonesha kwamba ut^tkelezaji huwo bado haujafaulu kwa sababu ya miyelekeo, mipangiliyo ya kiut^tkelezi, lakini msimamo wet^hu ni kwamba na walimu wenyewe bado hawajata^tayarishwa vizuri kuhusu lugha wanazokwenra kukumbana nazo nyanjani.

Katika maeneo ya Pwani kusemwako kiAsiliya walimu huwa baadhi ni wa kutoka sehemu hizo lakini piya kuna wengi ambao si wa sehemu hizo. Pili, walimu hawa wali^tayarishwa kufunza kiSanifu na wanafunzi wanaokwenra kukutana nao ni wanafunzi ambao nriyo sasa wame^toka majumbani mwao wamekuja shule, hivo, bado wana lugha zao za kiAsiliya. Na katika makala haya tumeonesha namna sauti nyingi zenye umuhimu wa kifonolojiya hazimo katika kiSanifu. Wanafunzi hawa lazima wa^tatatizika wanapofunzwa vengine na wao wanajuwa vengine kuhusu sauti hizo. Kwa mfano, mt^hot^ho wa miyaka mine aambiwe ‘usiseme /taa/ ‘lamp’ hivo ni makosa, sema /t^haa/’ (Munyaya, 2019). Ambapo yule mt^hot^ho anajuwa kwamba /t^haa/ ni mkoba wa kuchukuliya vit^hu kule nyumbani kwao. Kwa hivo, mazingira (lugha) ya nyumbani yaliyokusudiwa ayapate shuleni hayapati na hivo kumtiya mt^hot^ho katika wahaka wa kiut^tamaduni (wa Mberia, 2016).

La zaidi, ni kwamba nyenzo za ufunzaji za lahaja hizi hazipo kwa sababu KICD, labda haijaona umuhimu wa kushughulika na lugha hizi za jamii ya watu hawa kama vile wafanyavo kuhusu lugha za jamii nyenginezo. Kwa mfano, hutangaza haswa kuandikisha waandishi wa lugha ‘asiliya’ zilizot^teuliwa na wao za kufunzwa katika kiwango hicho na kiAsiliya hakimo katika orodha hiyo (Gekonge, 2021). Au, kama tulivokwisha kusema

hapo awali, labda KICD imechukuliya kuwa kiAsiliya piya ni kiSanifu na kuzibanrika jina moja: zot^he ni kiSwahili. Ut^tafiti wet^hu umechanganuwa kuwa, kwa kutojuwa mambo yangegeukaje Kenya, Mbaabu (1985) alipinga haya ya kusanifisha tena kiSanifu kwa sababu hakina tafauti za kiisimu ha^ta akaghafulika kusema kwamba sauti hizo hazileti tafauti yoyot^he ya kimaana (ukurasa 175); na pili, alikataa kwan^dikwa lahaja sanifu upya kwa sababu ya gharama kubwa ya kifedha inayohitajika kuwaita waandishi waandike lahaja hiyo (ukurasa 207). Twadhani, waka^ti wa kwan^dika kwake Mbaabu lilikuwa wazo hilo bado halijafikiwa na KIE (sasa KICD) kuhusu kuziandika lugha za kiasiliya za Kenya. Miyongo mit^hat^hu baadaye, kwa kufuwata Ka^tiba Mpya ya 2010 lugha za kiasiliya zimetambulika na wazo la kuzifunza katika madarasa ya chini limepokelewa na kut^tkelezwa na Wizara ya Elimu.

Tufahamu, ikiwa ni uwasiliya, basi Chimera (2020), baada ya fikira kujitokeza katika kongamano la kuja^dili Mswada wa Lugha za Kenya 2015, amesema kuwa lazima lahaja hizi za kiAsiliya za Pwani zipawe hadhi kama lahaja nyenginezo, kwa mfano za kiMijikenra, kuwa ni ‘lugha za kijamii’ kwa sababu hazifanani kiut^tamaduni, kihistoriya na kima^tamshi na kiSanifu. Na haya ya kutambulika na kushirikishwa lahaja/lugha za hadhi ya chini kwa sababu ya ubaguzi wa rangi, tabaka, kabila yanaenrelezwa na itikadi ya lugha ambayo Milroy na Milroy (1999) wanasema si sababu za kiisimu bali ni sababu ya ki^tasubi ya usanifishaji. Wanasema kuwa lugha ya waAfrika wa kiAmerika ilichukuwa mu^da mpaka ilipokubaliwa kwenye mfumo wa elimu katika majimbo fulani, likiwamo la Oakland, California. Ubaguzi wa aina yoyot^he haustahili katika elimu kwa sababu ‘ujumishi’ katika elimu, kulingana na UNESCO (h.t), ni kuepuka aina ya ubaguzi wowot^he wa ki^tabaka, kikabila, kirangi, kidⁱni, na ha^ta kiuwezo wa kima^tamshi. Hivo, KICD wana jukumu kut^timiza malengo ya ulimwengu sawiya ya nchi ambayo inakwenra mbiyo kwepuka kufurika ‘lava ya ubaguzi’ katika wingi wet^hu (Mutambo, 2021).

KIASILIYA KATIKA ZAMA ZA NUKTA

Kwangaziya suala hili tutalijibu kiwili: kiAsiliya kitafaidishaje kiSanifu kwa kutumiya teknolojia; na pili, kiAsiliya kitajifaidishaje kutumiya

teknolojiya kujiokowa. Mfumuko wa teknolojiji ya habari na mawasiliano (TEKNOHAMA) katika zama hizi zimeleta mabadiliko makubwa katika sekta zothe za maisha ya mwanadamu, na ya elimu haikusazwa. Juu ya hayo, kuingiya kwa tanjavu la COVID 19 mwelekeo wa kielimu hivi sasa umefanya ugegemezi wa teknolojiji ni mkuu mno. Mifumo ya uwasilishaji wa madarasa imebadilika na matumizi ya wingi-jihazi kufikisha ujumbe wa mwalimu nriyo uloshamiri sasa.

Teknolojiji imekuja ili kutusahilishiya ufanyaji kazi katika maisha yetu. Katika zama hizi za nukta kila kithu kimepawa hesabu fulani katika tarakilishi hadi majuzi kikohozi cha Korona kilitambulika siyo kwa shikiyo la dakitari bali kutokana na algoridhimu ilopawa kikohozi hicho (BBC, 2020) kwa upekee wake. Tukumbuke hati za IPA piya zina tarakimu zake mahsus – kila sauti ina namba yake ya kuitambulisha. Kutokana na hayo, kiAsiliya kinaweza kuchanganuliwa na kuwekwa kwenye ala za kitarakilishi ili kifaye wanaotaka kuzisikiya sauti hizi kwa ufasaha wa kimitambo. Itasaidiwa walimu na wanafunzi hali kadhalika ummah wote utakaotaka kuzijuwa sauti, matamshi yake, na kwaweza kutengezwa hadi kanra za video na sauti ili kuwapa muktadha kamili wa matumizi wa matamshi hayo au mithongo yake. Kenya imebarikiwa na makunri ya lugha mane: kiBantu, kiHamiti, kiHamiti-mluwo, kiKushiti na lugha hizi zinazo sauti tunazozipendekeza zifunzwe katika mashule ya Kenya hivo, haijokuwa taabu kubwa sana kwa wanafunzi kutambuwa sauti hizi na kuzitiya katika uwamilifu unaofaa kinyume na alivohofiya Mbaabu (1985). Tukumbuke piya, tafsiri siku hizi ni za mashine zenye kulenga sauti na maandishi hivo mitambo ya mitanrao inaenreleya kujitamiliza kuzijuwa sauti za lugha maarufu duniyani na kurahisisha kuzipata sauti za lugha hizo kwa wepesi. Tarakilishi ikiweza kunakili sauti sawasawa (katika utafiti ulofanywa 95% ya uhakika ilipatikana [Bigi na we., 2012]) basi na tafsiri mashine ya lahaja zothe za kiSwahili zitaweza kutafsiriwa kwa ufasaha kinyume ilivofanyika zama za mashine ambazo ‘hazijafunzwa’ lugha hizo.

Kwa mnasaba huu wa TEKNOHAMA, kiAsiliya kinawezaje kujiokowa katika hali ya sakaratil mauti iliyomo hivi sasa? Crystal (2003) amependekeza kwamba kuziokowa lugha au hadi lahaja (kwake yeye anaona pana uwa tetevevu unaogawa dhana

hizi mbili) zinazozungumzwa na watu wowote ulimwenguni pana haja ya ukereketwa na uwanaharaka wa wasemaji wake ili kukihifadhi. Mwanzo kutambulika halafu kujitokeza redioni, magazetini na kumbi mbalimbali, na kukitiya katika mfumo wa elimu ni kati ya mbinu zinazoweza kukifanya kibakiye katika sura ya ulimwengu. Lakini, juu ya mbinu zothe hizo, hakuwacha kutaja matumizi kikamilifu ya teknolojiji katika kuhifadhi nyaraka, kukianjika, na zaidi kutumiya video na vinaso sauti na kukiweka katika mitanrao mahasusi ya lugha hizo iliyobuniwa kwa ajili ya lugha hizo. Piya, kuhimiza kizazi kichanga kijivuniye lugha yake na kukitumiya kila waka kila mahali. Juhudi za kipwekeepwekee za mashirika yasiyo ya kiserikali katika kukihifadhi kiAsiliya ni akali ya mambo lakini bado pana kazi kubwa haswa kutoka kwa serikali ambayo ina rasilimali nyingi za kuwekeza katika kukihifadhi. Tangu alipoandika Mbaabu mwaka wa 1985 amelikazaniya hili la kuwa na mfano wa BAKITA, BAKIZA (chembelecho Chimerah (2020) BATAKIKE liwe la Kenya) ambalo litachukuwa usukani wa kuyaenresha mambo ya lugha hii nchini. Ni miyaka zaidi ya mithathu sasa tangu likubaliwe na serikali ya Kenya kuunrwa lakini mpaka leo baraza halijazawa.

UWOKOZI WA KIASILIYA NA KISANIFU

Katika kazi ya Massamba na we. (2004) na Lodhi (2003) wameonesha namna kigezo cha mpumuwo kilivo na uwamilifu katika lahaja ya kiAsiliya na kiSanifu katika eneo la utafiti wao, Tanzania. Hadi imepelekeya Massamba na we. kworodhesha sauti zenye mpumuwo katika jedwali la kiSanifu, jambo ambalo Musau (1994) amesema halijitokezi. Kazi ya Bakari (1985) ya lahaja za Kenya waka wa uchanganuzi wa data yake amesha uwamilifu wa mpumuwo lakini ‘alipochora ramani za konsonanti’ (na zimerejelewa ramani hizo na watafiti waSwahili asiliya Timammy (2002) na Swaleh (2017)) hakuziweka kwenye majedwali yake kinyume na mtangulizi wake Abdulaziz (1979, uk. 76) ambaye aliziorodhesha sauti hizo katika jedwali lake. Yaonekana sababu zilizokuwa zikitolewa kuhusu kutoziingiza sauti za mpumuwo katika mfumo wa kiSanifu, ni kwamba “wasemaji wengi wa Bara pengine wanapata tabu kuvitofautisha vitamkwa hivyo ingawa wako baadhi wanaoweza, lakini je, hiyo ni sababu ya kutosha kuviondwa vitamkwa

hivyo kwenye orodha ya vitamkwa sanifu vya lugha ya kiSwahili?" Massamba na we. (2004, uk. 42). Suala la wengine kutoweza kuzitamka sauṭi fulani au wingi wa wasiyotaka kuzitamka sauṭi hizi pambanuzi (Mbaabu, 1985, uk. 178), kulingana na Massamba na we., si sababu toshelezi ya kuziwacha kuziweka katika kiSanifu.

Tukiyengeteza kuhusu ufungamanisho wa fonolojiya na othografiya, Bakari (1985, uk. 262) analalama kuhusu wanaoandika maneno ya kiSanifu na kufuwatanisha irabu mbili kwa pamoja, au, kama mṭafiti huyu alivoona kwengine irabu t^hat^hu (mfano, /kuiona/, /kuiangaliya/) jambo ambalo kifonolojiya ya kiSanifu haikubaliki na haṭa kimaṭamshi ya kimaumbile ya lugha hii haikubaliki. Anasema Lass (1984, uk. 98) uzuri wa ṭamkaji ni uchache wa kuṭamka na Bakari (1985, uk. 262) akaengeza ni ule unaopunguza ufuwatanisho wa sauṭi zaidi ya mbili za jamii moja (mfano irabu mbili) kwa pamoja akimfuwata Martinet na 'kanuni ya uchache wa juhudi' au uchumi katika kuṭamka. Umbile la kiSwahili ni la kiBantu linalokubali mfumo wa KVKV katika maneno yake; inapotokeya kuwako KKV basi kiSwahili hupachika vokali ili iregee kwenye asili yake ya kiBantu. Kwa mfano neno /shukran/ huṭamkwa /shukurani/. Ufuwatanisho wa KK (/kr-/) umevunjwa na kufanywa KVKV (/kura-/). Vilevile, mfanyiko wa kimofonolojiya wa kuweka kiyayusho katika mwisho wa neno ni jambo aliloliyangaziya Bakari na lapatikana katika kiAsiliya choṭhe kwanzia Vanga haḍi Kiunga katika Mkowa wa Pwani ya Kenya. waSwahili hawo husema /ingiya/ na /pumuwa/ ambayo yaambatana na kinavoṭamkika (Polome, 1967, uk. 15 & 48) hivo kukubali lalamiko la Bakari kuhusu uwandishi wa lugha kinyume na maumbile ya ṭamkaji wake.

Tumeona kwamba baada ya ṭafiti mpana wa wazawa wa kiAsiliya katika upwa wa nchi ya Tanzania, waṭalamu wa huko wameonelea haja ya kugeuza jedwali la fonimu za kiSanifu Massamba na we. (2004, uk. 41). Bakari (1985) anasema kuwa sifa bainifu k^huu ya lahaja zoṭhe za Kenya ni umenoni – sauṭi zinazoṭamkwa nyuma ya meno ya juu. Waṭalamu wenzet^hu wa Tanzania wamechunguza na kukut^ha mpumuwo kwao nriyo *imeshamiri sana* (msisitizo wangu) (kinyume na alivosema Polome [1967, uk. 39] kuwa imeanza

kupoṭeya) kefu huku Kenya ambako ni mpumuwo, na umenoni? Je, huu si mchanga mmoto kwa waṭalamu wa Kenya kwangaliya upya uwandishi wa kiSanifu na kuzitangamanisha katika hati yake ili iweze kuit^hwa ni itikadi ya lugha ya Kenya kama ilivo katika kiingereza: kuna cha Amerika na cha Wingereza? Au, kama wafanyavo wa Yoruba kutaka kukiyandika upya kiYoruba (British Library, 2020) ambacho kimo haṭarini kama kiAsiliya. Lugha ya ṭaifa ni kama benḍera ya ṭaifa, asemavo Chris Wanjala akinukuliwa na Mbaabu (1985, uk. 187) na kila nchi ina yake japo wamo nrani ya jumuiya ya Afrika, Madola, Ulaya. BAKIZA wameliita kamusi lao Kamusi la Kiswahili Fasaha (2010), TATAKI wameliita kamusi lao Kamusi ya Kiswahili Sanifu (2013) seuze Kenya nayo ikichukuwa barabara yake kuikuza lugha yake rasmi na ya ṭaifa ya kiSwahili yenye miyonroko yake huku ikipiganiya kujisawazisha na kiSwahili choṭhe cha mashariki ya Afrika.

HITIMISHO

Kwa kutumiya TEKNOHAMA katika kukiyandika upya kiSanifu ikichangamanisha na ṭamkaji unaoch^hangiwa na kiAsiliya tumeonesha kuwa kiSwahili kwa jumla kiṭafaidika kuileta lugha karibu na unenaji wake na kuonrowa utatanishi wa kimaana hivi sasa kwa sababu ya ṭamkaji huwo. Naṭija itapatikana katika ufunzaji wa lugha ya pili na usahihi wa ṭafsiri utaboreka. Kwa kutumiya harakaṭi walizofanya waṭalamu wenzet^hu kwengineko Afrika Mashariki nasi waṭalamu wa Kenya tumepawa biri ya kukichangamanisha kiAsiliya katika kiSanifu ili jumuiya nzima ya kiSwahili ifaidike. T^hafiti zijazo zijaribu kujibu maswali haya: Je, kwa kwingiliwa zaidi na jamii ya kiKushiti, ambayo nriyo lugha chanzi ya umenoni (Nurse, 1985), katika miji ya Mkowa wa Pwani ya Kenya, umenoni huu umeengezeka au kupunguwa kwa kiyasi gani katika kiAsiliya? Hili liṭatusaidiya kujuwa kiwango cha hofu ya kiAsiliya. Je, ni vipi uwainaṭi wa lugha utatuletea umoja wa utambulisho wet^hu katika jamii ya Kenya, Jumuiya ya Afrika Mashariki na Afrika kwa jumla?

SHUKURANI

Shukurani zangu za dhaṭi kwa Makamu Mkaṭibu Bw. John Thuku wa Postmodern Library ya KU; Bw. Said Kaonge wa makṭaba ya PU; Profesa R.

Chimerah, na Dkt. A. Taib wa PU; Dkt. A. Rojich, Dkt. E. Kisurulia, Dkt. S. Sawe wot^he wa UoK; na wanafunzi wangu wa Fonetiki na Fonolojiya ambao haweshi kukereka, “kwa nini watufunza sauti zote hiziii?!”

MAREJELEO

Abdulaziz, M. H. (1979). *Muyaka: 19th century popular poetry*. Kenya Literature Bureau.

Amour, A. K. (2008). Athari za nadharia na kanuni za uandishi wa matamshi ya baadhi ya maneno ya kiSwahili sanifu. Katika N. Ogechi, N. Shitemi, K. I. Simala, (wah.). (2008) *Nadharia katika taaluma ya Kiswahili na lugha za Kiafrika* (uk. 175-184). Moi University Press.

Bakari, M. (1985). The morphophonology of the Kenyan Swahili Dialects. Reimer.

BAKIZA, (2010). *Kamusi la Kiswahili Fasaha*. Oxford University Press.

Barwani, A. M. (1995). *Tarjama ya al muntakhab katika tafsiri ya Qur'ani tukufu*. Dar ul Fajri Islamy.

BBC (2020, November 2). Algorithm spots ‘covid cough’ inaudible to humans. Imesomwa: <https://www.bbc.com/news/technology-54780460>

Bigi, B., Péri, P., & Bertrand, R. (2012). Orthographic transcription: Which enrichment is required for phonetization?. The eighth international conference on Language Resources and Evaluation, May 2012, Istanbul, Turkey. pp.1756-1763. hal-00983700

British Library (2020, September 2-3). How Should We Write Yorùbá? A Two-session Online Symposium on Yorùbá Orthography in the 21st Century. Organized by the British Library.

Centre for Advanced Studies of African Society (CASAS), (2012). *A unified orthography for Bantu languages of Kenya*. Monograph no. 249.

Mwita, C. L. (2007). Prenasalization and IPA. *UCLA Working Papers in Phonetics 106*, uk 58-67. Imesomwa: <https://escholarship.org/uc/item/9d93t9t9>

Chambers, J. K. & Trudgill, P. (2004). *Dialectology* (2nd edition). Cambridge University Press.

Chimerah, R. M. (1999). *Kiswahili past present future horizons*. Nairobi University Press.

Chimerah, R. M. (2020). My recommendations from the Mombasa deliberations. Stakeholders Validation of Languages Bill of Kenya 2015 Conference held at Pride inn Hotel, December 20, 2019.

Chiraghdin, S., & Mnyampala, M. (1977). *Historia ya Kiswahili*. Oxford University Press.

Clements, G. N., & Sylvester O. (2002). Explosives, implosives, and nonexplosives: The linguistic function of air pressure differences in stops. *Laboratory Phonology 7*. Mouton de Gruyter. pp. 299–350.

Crystal, D. (2003). *Language death*. Cambridge University Press.

Eastman, C. M. (1994). Tourism in Kenya and the marginalization of Swahili. Katika *Annals of Tourism Research* 22 (1), 172-185.

Gekonge, D. (2021, July 3). KICD Invites Applications For Editing 18 Grade 4 Course Books Of Indigenous Languages. Imesomwa: <https://teacher.co.ke/kicd-invites-applications-for-editing-18-grade-4-course-books-of-indigenous-languages/> accessed 15/06/2022 9:50 am

Githinji, P., & Njoroge, M. (2017). Folklinguistic perceptions and attitudes towards Kenyan varieties of Swahili. Katika *Swahili Forum* 24, 62-84.

Janson, T. (2007). Bantu spirantisation as an areal change. Katika *Africana Linguistica* 13, 79-116. doi: <https://doi.org/10.3406/aflin.2007.972>

Hayward, K. M., Omar, Y. A., & Goesche, M. (1989). Dental and alveolar Stops in Kimvita Swahili: An electropalatographic study. Katika *African Languages and Cultures*, 2 (1) 51-72. Imesomwa <http://www.jstor.com/stable/1771705>

- Karanja, P. N. (2012). Kiswahili dialects endangered: The case of Kiamu and Kimvita. *Katika International Journal of Humanities and Social Science* 2 (17), 95-117.
- Katz, L., & Frost, R. (1992). The reading process is different for different orthographies: The orthographic depth hypothesis. *Katika Haskins Laboratories Status Report on Speech Research*. SR- 111/112, 147-160.
- Kenya National Bureau of Statistics (2009). 2009 Kenya population and housing census: Enumerator's instructions manual. Nairobi.
- Khalid, A. (1977). The liberation of Swahili from European appropriation. East Africa Literature Bureau.
- Krapf, L. (1882). *A dictionary of Suahili language*. Trubner & Co.
- Lass, R. (1984). *Phonology: An introduction to basic concepts*. Cambridge University Press.
- Lodhi, A. (2003). Aspiration in swahili adjectives and verbs. *Katika Africa and Asia*, 3, 155-160.
- Lodhi, A. (h.t). Notes on Swahili phonology. Hazina ya maktaba yake binafsi, Uppsala.
- Massamba, D. P. B., Kihore, Y. M., & Msanjila, Y. P. (2004). *Fonolojia ya Kiswahili sanifu (FOKISA) sekondari na vyuo*. TUKI.
- Mazrui, A. (2007). Swahili beyond boundaries: Literature, language, and identity. Ohio University Press.
- Mazrui, A. M. (1981). *Acceptability in a planned standard: The case of Swahili in Kenya*. Tasnifu ya Uzamifu (Haijchapishwa). Chuwo Kikuu cha Stanford, Stanford.
- Mazrui, A., & Chimerah, R. M. (2019). Kuwasilisha ujumbe wa kidini: Baina ya kipwani, kibara na "kipwara". Makala yaliyowasilishwa katika 32nd Swahili Colloquium yenye kauli mbiyu Pwani na Bara Coast and Mainland, Unversitat Bayreuth, Ujarumani.
- Mbaabu, I. (1985). New horizons in Kiswahili: A synthesis in developments, research and literature. Kenya literature bureau.
- wa Mberia, K. (2016). Mother tongue as media of instruction: The case of Kenya. *Katika The University of Nairobi Journal of Language and Linguistics*, 5, 46-59.
- Mgullu, R. S. (1999). Mtalaa wa isimu fonetiki, fonolojia na mofolojia ya Kiswahili. Longhorn Publishers.
- Milroy, J. & Milroy, L. (1999). *Authority in language: investigating Standard English* (3rd edition). Routledge & Kegan Paul.
- Mkude, D. J. (2010). Mtawanyiko wa lahaja za Kiswahili. *Katika Lugha ya Kiswahili*. TUKI (3rd edition), uk. 65-88.
- Mose, P. N. (2017). Language-in-education policy in Kenya: Intention, interpretation, implementation. *Katika Nordic Journal of African Studies* 26 (3), 215-230.
- Munyaya, E. J. (2019, Disemba 19-20). The contribution of KiSwahili in the implemenation of the mother tongue policy: A case study of Kilifi North sub-county, Kilifi County. Iliyowasilishwa katika Kongamano la Kimataifa la KiSwahili, Zanzibar.
- Musau, P. M. (1994). Aspects of interphonology: The study of Kenyan learners of Swahili. Bayreuth African Studies.
- wa Mutiso, K. (2005). *Utenzi wa Hamziyyah*. TUKI.
- Mutambo, A. (2021, October 12). Uhuru at UN: Kenya says identity politics a ticking time bomb. Imesomwa: <https://nation.africa/kenya/news/uhuru-at-un-kenya-says-identity-politics-a-ticking-time-bomb-3580204>
- Nurse, D. (1985). Dentality, areal features, and phonological change in northeastern Bantu. *Studies in African Linguistics*, 16 (3), 243-279.
- Nurse, D. & Hinnebusch, T. J. (1993). *Swahili and Sabaki: A linguistic history*. University of California Press.

- Olali, T. (2008). An english rendition of a classical Swahili poem. Sahel books Inc.
- Polome, E. (1967). *Swahili language handbook*. Center for Applied Linguistics.
- Sacleux, C. S. (1939). *Dictionnaire Swahili-Francais*. Institut d' Ethnologie.
- Shariff, I. N. (1988). *Tungo zetu: Msingi wa mashairi na tungo nyinginezo*. The Red Sea Press.
- Steere, E. (1919). *A handbook of the Swahili language as spoken at Zanzibar*. Society for Promoting Christian Knowledge.
- Stigand, C. H. (1915). *A grammar of dialectic changes in the KiSwahili language*. Cambridge University Press.
- Swaleh, R. H. (2017). *Njeo, hali na dhamira katika kitenzi cha Kitikuu: Mtazamo wa uminimalisti*. Tasnifu ya PhD (hajachapishwa). Pwani University, Kilifi.
- Timammy, R. (2002). *Mombasa Swahili women's wedding songs: A stylistic analysis*. Tasnifu ya PhD (Hajachapishwa), University of Nairobi, Nairobi.
- TUKI (2013). *Kamusi ya kiswahili sanifu*. Oxford University Press.
- UNESCO (h.t) Imesomwa: http://www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/Policy_Dialogue/48th_ICE/Press_Kit/Interview_Clementina_Eng13Nov.pdf
- University of Cape Town (2022, June 6). KiSwahili as an agent of liberation, integration. Imesomwa: <https://www.news.uct.ac.za/article/-2022-06-01-swahili-as-an-agent-of-liberation-integration>
- Whiteley, W. H. (1993). *Swahili: The rise of a national language*. Gregg Revivals.
- Wikipedia.org (2022). https://en.wikipedia.org/wiki/IPA_pulmonic_consonant_chart_with_audio Ilisomwa 15/06/2022 9:00 asubuhi.